

ΓΙΑΝΗΣ ΒΑΡΟΥΦΑΚΗΣ

**ΜΙΛΩΝΤΑΣ
ΣΤΟΝ
ΠΑΤΕΡΑ ΜΟΥ**

*Μια εισαγωγή
στην τεχνοφειδαρχία*

ΓΙΑΝΗΣ ΒΑΡΟΥΦΑΚΗΣ

Μιλώντας στον πατέρα μου

Μια εισαγωγή στην τεχνοφουδαρχία

Θέση υπογραφής δικαιούχου δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας,
εφόσον η υπογραφή προβλέπεται από τη σύμβαση.

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως η άνευ γραπτής άδειας του εκδότη κατά οποιοδήποτε τρόπο ή μέσο (ηλεκτρονικό, μηχανικό ή άλλο) αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή και η εν γένει εκμετάλλευσή του συνόλου ή μέρους του έργου.

Εκδόσεις Πατάκη – Πολιτική - Οικονομία - Επικαιρότητα
Γιάννης Βαρουφάκης, *Μιλώντας στον πατέρα μου.*
Μια εισαγωγή στην τεχνοφεουδαρχία
Τίτλος αρχικής αγγλικής έκδοσης: *Technofeudalism.*
What Killed Capitalism

Μακέτα εξωφύλλου: Πάρις Μέξης
Υπεύθυνος έκδοσης: Άγγελος Κοκολάκης
Διορθώσεις: Ευαγγελία Δάλκου
Σελιδοποίηση: Παναγιώτης Βογιατζάκης
Copyright® Yanis Varoufakis, 2023

Copyright® για την ελληνική γλώσσα, Σ. Πατάκης ΑΕΕΔΕ
(Εκδόσεις Πατάκη), 2023

Πρώτη έκδοση στην αγγλική γλώσσα από τις εκδόσεις The Boldey
Head, Λονδίνο 2023

Πρώτη έκδοση στην ελληνική γλώσσα από τις Εκδόσεις Πατάκη,
Αθήνα, Ιανουάριος 2024
KET Z090 ΚΕΠ 4/24
ISBN 978-618-07-0722-9

ΠΑΝΑΓΗ ΤΣΑΛΔΑΡΗ (ΠΡΩΗΝ ΠΕΙΡΑΙΩΣ) 38, 104 37 ΑΘΗΝΑ,
ΤΗΛ.: 210.36.50.000, 210.52.05.600, 801.100.2665, ΦΑΞ: 210.36.50.069
ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ: ΕΜΜ. ΜΠΕΝΑΚΗ 16, 106 78 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ.: 210.38.31.078
ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑ: ΚΟΡΙΝΘΟΣ (ΤΕΡΜΑ ΠΟΝΤΟΥ - ΠΕΡΙΟΧΗ Β' ΚΤΕΟ),
570 09 ΚΑΛΟΧΩΡΙ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, ΤΗΛ.: 2310.70.63.54, 2310.70.67.15, ΦΑΞ: 2310.70.63.55
Web site: <http://www.patakis.gr> • e-mail: info@patakis.gr, sales@patakis.gr

*Για τον πατέρα μου, που μου έμαθε
πως ό,τι έχει σημασία εγκυμονεί το αντίθετό του.*

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Πρόλογος.....	11
Κεφάλαιο 1 – Ο θρήνος του Ησιόδου	21
Κεφάλαιο 2 – Οι μεταμορφώσεις του καπιταλισμού	60
Κεφάλαιο 3 – Νεφοκεφάλαιο.....	115
Κεφάλαιο 4 – Η άνοδος των τεχνοφουδαρχών και η πτώση του κέρδους.....	170
Κεφάλαιο 5 – Έχει σημασία μια λέξη;	210
Κεφάλαιο 6 – Ο παγκόσμιος αντίκτυπος της τεχνοφουδαρχίας: ο Νέος Ψυχρός Πόλεμος.....	261
Κεφάλαιο 7 – Απόδραση από την τεχνοφουδαρχία.....	312
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1 - Η πολιτική οικονομία της τεχνοφουδαρχίας.....	377
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2 - Παρανοϊκά παράγωγα	407
Επιρροές, διαβάσματα και ευχαριστίες	413
Σημειώσεις	417
Ευρετήριο.....	439

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Πριν από κάποια χρόνια, αποφάσισα να γράψω μια σύντομη εισαγωγή στον καπιταλισμό. Για να δαμάσω το μέγεθος του εγχειρήματος, και να με υποχρεώσω να εστιάσω στην πεμπτούσια του καπιταλισμού, αποφάσισα να προσποιηθώ ότι τον εξηγούσα στην τότε εντεκάχρονη κόρη μου. Έτσι, χωρίς να ζητήσω την άδεια της Ξένιας (κάτι για το οποίο δε με συγχωρεί!), ξεκίνησα να γράφω την εισαγωγή μου στον καπιταλισμό υπό τη μορφή μακράς επιστολής προς εκείνη.

Πασχίζοντας να μη χρησιμοποιώ τεχνικούς όρους (ούτε καν τη λέξη *καπιταλισμός*), θύμιζα στον εαυτό μου –καθώς έγραφα– πως το κριτήριο της δικής μου κατανόησης του καπιταλισμού ήταν το κατά πόσον ένα νεαρό παιδί θα κατανοούσε την αφήγησή μου. Το αποτέλεσμα ήταν ένα μικρό βιβλίο με τίτλο *Μιλώντας στην κόρη μου: Μια σύντομη εξιστόρηση του καπιταλισμού*, που ξεκινούσε με τη φαινομενικά απλή ερώτηση: «Γιατί, όπου και να κοιτάξουμε, βλέπουμε συντριπτικές ανισότητες;»

Προτού καν το βιβλίο εκείνο εκδοθεί, ένιωθα αμήχανα. Από τη στιγμή που τελείωσα το χειρόγραφο μέχρι και που πήρα στα χέρια μου το πρώτο αντίτυπο, ένιωθα σαν να ήμουν στο 1844 και να ετοιμαζόμουν να εκδώσω βιβλίο με θέμα τη φεουδαρχία. Ή, ακόμα χειρότερα, σαν να περίμενα την έκδοση βιβλίου μου με θέμα τον σοβιετικό κεντρικό προγραμματισμό στα τέλη του 1989. Πολύ αργά, με άλλα λόγια.

Στα χρόνια μετά την έκδοση του *Μιλώντας στην κόρη μου*, δυνάμωνε καθημερινά η παράξενη αίσθηση ότι ο καπιταλισμός πέθαινε μπροστά στα μάτια μας (κι όχι απλώς ότι βίωνε άλλη μία από τις τρομερές του μεταμορφώσεις). Στη διάρκεια της πανδημίας, η αίσθηση εκείνη μετατράπηκε σε πεποίθηση, η οποία σύντομα εξελίχθηκε σε περίεργη θεωρία που επιτακτικά απαιτούσε να την εκφράσω υπό τη μορφή βιβλίου – ίσως μόνο και μόνο για να προσφέρω σε φίλους και αντιπάλους υλικό και επιχειρήματα για να την αποκηρύξουν.

Ποια θεωρία; Ότι το κεφάλαιο είναι τόσο αδυσώπητο, ο θρίαμβός του τόσο αχαλίνωτος, οι μεταλλάξεις του τόσο τοξικές, που ισοπέδωσε τον ίδιο τον καπιταλισμό. Ότι ο καπιταλισμός έχει ήδη πεθάνει, με την έννοια ότι οι σύγχρονες εκμεταλλευτικές οικονομίες, στις οποίες ζούμε και παλεύουμε υπό την πλήρη απολυταρχία του κεφαλαίου, δε διέπονται πλέον ούτε από τα βασικά χαρακτηριστικά ούτε και από τη δυναμική του καπιταλισμού. Τον καπιταλισμό, με άλλα λόγια, τον σκότωσε μια μορφή μεταλλαγμένου κεφαλαίου επιβάλλοντάς του

να μεταλλαχτεί σε κάτι ακόμα χειρότερο – σε μια μορφή τεχνοφουδαρχίας.

Στο επίκεντρο της θεωρίας μου βρίσκεται, λοιπόν, κάτι που μοιάζει –χωρίς να είναι– αντινομία: *Το κεφάλαιο δολοφόνησε την κεφαλαιοκρατία!* Το κλειδί που ξεκλειδώνει την αντινομία, το παράδοξο, είναι η εξέλιξη του ίδιου του κεφαλαίου σε νέα μορφή, ασύμβατη πλέον όχι μόνο με την ανθρωπότητα και τη φύση, αλλά ακόμα και με τον ίδιο τον καπιταλισμό. Το κεφάλαιο, με άλλα λόγια, δεν είναι εκείνο που γνωρίζαμε από την ανατολή της Βιομηχανικής Επανάστασης μέχρι και σχετικά πρόσφατα. Τις τελευταίες δύο δεκαετίες, μεταλλάχθηκε όπως ένας ανόητος ιός που γεννά στέλεχος τόσο τοξικό, ώστε αρχίζει να σκοτώνει τον οργανισμό εντός του οποίου εξελίχθηκε.

Πώς συνέβη αυτό; Τι το προκάλεσε; Δύο εξελίξεις: Η ιδιωτικοποίηση του Διαδικτύου από την Big Tech, δηλαδή το αμερικανικό, αλλά και το κινεζικό, καρτέλ ψηφιακών κολοσσών. Κι ο τρόπος με τον οποίο οι δυτικές κυβερνήσεις, μαζί με τις κεντρικές τους τράπεζες, αντέδρασαν στο τραπεζικό κραχ του 2008.

Προτού πω οτιδήποτε άλλο, να ξεκαθαρίσω πως το βιβλίο τούτο δεν ασχολείται με τον αντίκτυπο που θα έχει η τεχνολογία πάνω μας. Το θέμα του δεν είναι η τεχνητή νοημοσύνη που μπορεί να κλέψει τις δουλειές μας στο μέλλον, τα αυτόνομα ιπτάμενα οπλισμένα ρομπότ εφοδιασμένα με πρόγραμμα αναγνώρισης προσώπων που σύντομα μπορεί να απειλούν τις ζωές μας, ή το πιθανότατα θνησιγενές μετασύμπαν (metaverse) του

Μαρκ Ζούκερμπεργκ. Όχι, το βιβλίο τούτο αφορά ιστορικές μεταλλάξεις που έχει ήδη επιφέρει η τεχνολογία την οποία καθημερινά χρησιμοποιούμε (π.χ. κινητά, τάμπλετ, λάπτοπ κι όλες οι διαδικτυωμένες συσκευές μας) σε συνδυασμό με τη συμπεριφορά κυβερνήσεων και κεντρικών τραπεζών από το 2008 έως σήμερα. Η ιστορική μετάλλαξη του καπιταλισμού στην οποία εστιάζω έχει ήδη ολοκληρωθεί χωρίς καν να το καταλάβουμε. Απασχολημένοι με τις καθημερινές μας αγωνίες, κρίσεις, πανδημίες, νέους ψυχρούς και θερμούς πολέμους, την κλιματική καταστροφή δεν την πήραμε χαμπάρι. Ήρθε η στιγμή, πιστεύω, να της δώσουμε σημασία.

Αν το κάνουμε, πιστεύω θα διαπιστώσουμε τη σταδιακή μετατροπή του πιο τεχνολογικά προηγμένου κεφαλαίου σε αυτό που ονομάζω νεφοκεφάλαιο (cloud capital αγγλιστί, όπου το cloud είναι το λεγόμενο υπολογιστικό «νέφος» όπου «ανεβαίνουν» όλες οι πληροφορίες μέσω Διαδικτύου). Κατόπιν, θα δούμε πώς το νεφοκεφάλαιο, όταν κάποια στιγμή απέκτησε «κρίσιμη μάζα», άρχισε να κυριαρχεί εντός του διεθνούς καπιταλισμού κατεδαφίζοντας τους δύο πυλώνες του: αγορές και κέρδος.

Αυτό δε σημαίνει βέβαια ότι εξαφανίστηκαν οι αγορές ή ότι έπαψε το κυνήγι του κέρδους. Προφανώς, όπου και να κοιτάξουμε, αγορές θα δούμε, ενώ, χωρίς αμφιβολία, το κέρδος παραμένει κυρίαρχο κίνητρο των περισσότερων ανθρώπων (κάτι που, όμως, ίσχυε και επί φεουδαρχίας). Αυτό που άλλαξε με την επέλαση του

νεφοκεφαλαίου είναι ότι οι αγορές και το κέρδος έπαφταν να πρωταγωνιστούν (όπως δεν πρωταγωνιστούσαν πριν από τον καπιταλισμό, επί φεουδαρχίας). Ότι κάτι άλλο υποκατέστησε τόσο τις αγορές όσο και το κέρδος στο επίκεντρο της εκμεταλλευτικής διαδικασίας. Τι;

Οι αγορές υποκαταστάθηκαν από ψηφιακές πλατφόρμες αγοραπωλησιών (π.χ. Amazon, Skrutz) που μπορεί να μοιάζουν με αγορές αλλά δεν είναι (λειτουργούν περισσότερο ως φέουδα παρά ως αγορές). Όσο για το κέρδος, την κινητήρια δύναμη του καπιταλισμού, υποκαταστάθηκε από κάτι που θυμίζει τον φεουδαρχικό πρόγονο του κέρδους: την πρόσοδο (rent) –συγκεκριμένα μια μορφή γεωπροσόδου, ή ενοικίου, την οποία πρέπει ένας παραγωγός να πληρώνει για να εξασφαλίζει πρόσβαση σε αυτές τις πλατφόρμες-φέουδα που «ζούν» στο υπολογιστικό νέφος (στο cloud)–, την οποία πρόσοδο, για αυτό τον λόγο, ονομάζω νεφοπρόσοδο (cloud rent).

Συνοπτικά, η πραγματική εξουσία δε συγκεντρώνεται πια στα χέρια των ιδιοκτητών του παραδοσιακού κεφαλαίου (μηχανών, εργοστασίων, σιδηροδρόμων, βιομηχανικών ρομπότ ή τηλεφωνικών δικτύων), των παραδοσιακών καπιταλιστών. Οι παραδοσιακοί καπιταλιστές συνεχίζουν να αποσπούν όλο και μεγαλύτερη υπεραξία από τους μισθωτούς εργαζόμενούς τους, όμως δεν απολαμβάνουν την εξουσία που κάποτε είχαν. Κι αυτό επειδή ένα όλο και μεγαλύτερο μέρος της υπεραξίας που αποσπούν από τους μισθωτούς αναγκάζονται να το εκχωρούν (ως νεφοπρόσοδο) στους ιδιοκτήτες νεφοκε-

φαλαίου. Όσοι καπιταλιστές απέτυχαν να συσσωρεύσουν σημαντικό νεφοκεφάλαιο μετατρέπονται γοργά σε υποτελείς της νέας άρχουσας τάξης.

Ποιοι απαρτίζουν αυτή τη νέα άρχουσα τάξη; Οι καπιταλιστές που συσώρευσαν αρκετό νεφοκεφάλαιο, με αποτέλεσμα να θυμίζουν, σε πολλά, τους πάλαι ποτέ φεουδάρχες. Τους ονομάζω τεχνοφεουδάρχες (βλ. Κεφάλαιο 4). Μπορεί να μην τους ανήκει ούτε ένα στρέμμα γης, σε αντίθεση με τους φεουδάρχες που κατείχαν τις γαίες, αλλά κατέχουν την «ψηφιακή γη», το υπολογιστικό νέφος – μια ιδιοκτησία που τους αποφέρει πακτωλούς νεφοπροσόδων (αντί για τις γεωπροσόδους που έχτισαν, πριν από αιώνες, τις περιουσίες των φεουδαρχών, τα παλάτια, τα κάστρα και τους καθεδρικούς ναούς της Ευρώπης).

Οι υπόλοιποι, οι μεγάλες ανθρώπινες μάζες που δεν κατέχουμε νεφοκεφάλαιο, στριμωχόμαστε σ' ένα πρωτόγνωρο κοινωνικό μαντρί. Με την απλήρωτη εργασία μας –αφού είμαστε εμείς που αναπαράγουμε το νεφοκεφάλαιο με το να χρησιμοποιούμε τις (συνήθως δωρεάν) υπηρεσίες του– παράγουμε αξία και εξουσία για πάρτη της νέας άρχουσας (τεχνοφεουδαρχικής) τάξης επιπλέον της υπεραξίας που παράγουμε για πάρτη των παραδοσιακών καπιταλιστών ως μισθωτοί (όσες κι όσοι είμαστε αρκετά τυχεροί για να βρούμε έμμισθη εργασία!). Μετατρέπόμαστε, δηλαδή, σε έναν συνδυασμό νεοκολίγου και προλετάριου.

Αν έχω δίκιο ότι η επέλαση του νεφοκεφαλαίου έχει επιφέρει τέτοιες κοσμογονικές αλλαγές, αλλάζει κάτι

σημαντικό στην καθημερινότητά μας; Τα πάντα! Μόνο αν αναγνωρίσουμε ότι η κοινωνία μας έγινε τεχνοφουδαρχική, έχουμε ελπίδα να κατανοήσουμε τι γίνεται γύρω μας: από το πώς τα ηλεκτρικά αυτοκίνητα καταστρέφουν το γερμανικό οικονομικό θαύμα και την περίεργη απόφαση του Ίλον Μασκ να αγοράσει το Twitter έως τον Νέο Ψυχρό Πόλεμο ΗΠΑ-Κίνας και τον τρόπο με τον οποίο ο πόλεμος στην Ουκρανία απειλεί την πρωτοκαθεδρία του δολαρίου – από τον ταυτόχρονο «θάνατο» του φιλελευθερισμού και της σοσιαλδημοκρατίας έως τις φρούδες ελπίδες που γέννησε το Bitcoin και τον μέγα γρίφο του πώς γίνεται να συρρικνώνουν την ελευθερία μας οι όλο και περισσότερες επιλογές που μας δίνει η ψηφιακή τεχνολογία (βλ. Κεφάλαια 5, 6 και 7).

* * *

Ήταν τέλη του 2021 όταν, με αυτές τις σκέψεις να έχουν καταλάβει το μυαλό μου και με την πανδημία να τις ενισχύει, πήρα την απόφαση: Θα αφιερωνόμουν στη συγγραφή μιας σύντομης εισαγωγής στην τεχνοφουδαρχία – το απαίσιο κοινωνικό σύστημα που υπερνίκησε τον καπιταλισμό ως απόρροια της τοξικής μετάλλαξης του κεφαλαίου σε νεφοκεφάλαιο. Ένα μόνο ερώτημα απέμενε προτού αρχίσω να γράφω: Σε ποιον θα απηύθυνα το κείμενο τούτο;

Χωρίς να το πολυσκεφτώ, αποφάσισα να το απευθύνω στον άνθρωπο που με εισήγαγε στον καπιταλισμό σε πολύ νεαρή ηλικία: τον πατέρα μου. Όπως το βιβλίο

με το οποίο προσπάθησα να συλλάβω την ουσία του καπιταλισμού πήρε τη μορφή μακράς επιστολής στην κόρη μου, έτσι και το πόνημά μου για την τεχνοφεουδαρχία έμελλε να πάρει τη μορφή μακράς επιστολής στον πατέρα μου.

Για τους ανυπόμονους αναγνώστες, μια προειδοποίηση: η τεχνοφεουδαρχία θα αργήσει να κάνει την εμφάνισή της (βλ. Κεφάλαιο 3). Κι αυτό επειδή ο πατέρας, όπως πολλοί αναγνώστες, θα αντιδρούσε αρνητικά ακούγοντας τη θεωρία μου ότι ζούμε ήδη στη μετακαπιταλιστική εποχή υπό νέο καθεστώς, που το ονομάζω τεχνοφεουδαρχία. Είμαι σίγουρος, αν και δεν είχα την ευκαιρία να κάνω τη συζήτηση μαζί του, πως θα μου έλεγε ότι παρερμηνεύω την πιο πρόσφατη μεταμόρφωση του καπιταλισμού ως ένα στάδιο μετά τον καπιταλισμό. Για να τον πείσω (πείθοντας κι εμένα, αναγνώστη!) ότι η τεχνοφεουδαρχία δεν είναι απλώς άλλη μια μορφή, έστω και ακραία, του καπιταλισμού, προέχει να αντιπαραβάλω αυτό που ζούμε σήμερα με προηγούμενες φαντασμαγορικές μεταμορφώσεις του καπιταλισμού που, όμως, δεν τον μετάλλαξαν – που τον άλλαξαν μεν ριζικά, χωρίς να πάψει να παραμένει... καπιταλισμός (βλ. Κεφάλαιο 2).

Προτού καν φτάσω στον καπιταλισμό και τις μεταμορφώσεις του, θέλησα να θυμηθώ πώς, πριν καλά καλά κλείσω τα έξι, ο πατέρας με εισήγαγε στην τρικυμιάδη σχέση των ανθρώπων με την τεχνολογία (βλ. Κεφάλαιο 1). Μ' έναν μικρό σάκο με μεταλλικές ράβδους, και επιστρατεύοντας τον Όμηρο και τον Ησίοδο, με

«περπάτησε» νοητικά από την ανάδυση της Εποχής του Σιδήρου στη μετάβαση στον καπιταλισμό. Πολλά χρόνια μετά, το 1993, μου έθεσε ένα φαινομενικά εύκολο ερώτημα, στο οποίο, τότε, αδυνατούσα να απαντήσω. Τώρα που το ξανασκέφτομαι, είναι το ερώτημα στο οποίο πασχίζει να απαντήσει κάθε επόμενη σελίδα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Ο ΘΡΗΝΟΣ ΤΟΥ ΗΣΙΟΔΟΥ

Ο πατέρας ήταν ίσως ο μόνος αριστερός που δεν καταλάβαινε γιατί οι πολιτικοί αντίπαλοι της Μάργκαρετ Θάτσερ θεωρούσαν πως τη μείωναν αποκαλώντας την Σιδηρά Κυρία. Κι εγώ πρέπει να ήμουν το μόνο παιδί που μεγάλωσε θεωρώντας τον χρυσό φτωχό συγγενή του σιδήρου.

Η κατήχησή μου στις μαγικές δυνατότητες του σιδήρου ξεκίνησε τα βράδια ενός σημαδιακού χειμώνα στο Παλαιό Φάληρο, όπου μεγάλωσα. Ήταν φθινόπωρο του 1966, όταν, στη βιασύνη τους να φύγουμε από το στενό νοικιασμένο διαμέρισμα της Οδού Μουσών στο οποίο μέναμε όσο ξαναχιζόταν το σπίτι μας στην οδό Ναϊάδων, οι γονείς μου αποφάσισαν να μετακομίσουμε στο μισοτελειωμένο, χωρίς θέρμανση, σπίτι. Ο χειμώνας που ακολούθησε συνυφάνθηκε στη μνήμη μου με την αίσθηση του τσουχτερού κρύου που κόπαζε μόνο προστά στο ολοκαίνουριο, χτισμένο με κόκκινα πυρότουβλα,

τζάκι του σαλονιού μας. Εκεί, μπροστά στις φλόγες και τη χόβολη, ο πατέρας με εισήγαγε σ' έναν έναν τους «φίλους» του, όπως τους έλεγε.

Οι φίλοι του πατέρα

Οι φίλοι του έφτασαν σ' έναν γκρι σάκο που έφερε μαζί του ένα βράδυ από τη Χαλυβουργική, το εργοστάσιο όπου για σχεδόν έξι δεκαετίες ήταν υπεύθυνος ποιότητας του χάλυβα και του ατσαλιού που έρεαν από τις υψικαμίνους και τους ηλεκτρικούς φούρνους. Διόλου δε με εντυπωσίασαν όταν «τους» πρωτοείδα: κομμάτια θαμπών μετάλλων, πέτρες που αργότερα θα μάθαινα ότι περιείχαν ορυκτό σίδηρο, μικρές μπρούντζινες βέργες, κομμάτια κασσίτερου. Καμία σημασία δε θα τους έδινα, αν ο πατέρας δεν τους έβγαζε έναν έναν από τον σάκο με αργό, τελετουργικό, για να μην πω λατρευτικό, τρόπο, για να τους αποθέσει πάνω στο λευκό κέντημα της γιαγιάς μπροστά στο τζάκι, σαν να ήταν εύθραυστα αριστουργήματα.

Ο κασσίτερος ήταν ο πρώτος φίλος στον οποίο με σύστησε. Αφού με άφησε να πιάσω ένα κομμάτι, να νιώσω πόσο μαλακός είναι, το έβαλε σε μικρό σιδερένιο χωνευτήρι, το οποίο τοποθέτησε πάνω στα ξύλα της φωτιάς που έκαιγε για τα καλά. Καθώς ο κασσίτερος άρχισε να λιώνει, γεμίζοντας το μικρό χωνευτήρι με παχύρρευστο μεταλλικό υγρό, τα μάτια του άστραψαν: «Ό,τι είναι στέρεο υγροποιείται, και, μετά, με ικανή

θερμότητα να το διαπερνά, γίνεται ατμός», φώναξε προσθέτοντας: «Ακόμα και τα μέταλλα!» Όταν έκρινε ότι είχα εκτιμήσει τη Μεγάλη Μετάβαση, από τη στέρεα στην υγρή του κατάσταση, με βοήθησε να βγάλουμε το χωνευτήρι από το τζάκι, να χύσουμε το υγρό μέταλλο σε καλούπι, να το βουτήξουμε σε μια λεκανίτσα με νερό και, κατόπιν, να σπάσουμε το καλούπι, ώστε να κρατήσω στα χέρια μου τον στέρεο, ξανά, κασσίτερο, επιβεβαιώνοντας ότι ο φίλος μας είχε επιστρέψει στην αρχική του κατάσταση.

Την επόμενη βραδιά με σύστησε σ' έναν άλλο φίλο: μια μπρούντζινη ράβδος. Αυτή τη φορά, ήταν αδύνατη η Μεγάλη Μετάβαση, καθώς η θερμοκρασία τήξης του μπρούντζου είναι πέντε φορές υψηλότερη του κασσίτερου. Δεν πείραζε. Μετά από κάποια ώρα στη φωτιά, η ράβδος πυρακτώθηκε αντανακλώντας ένα βαθύ κόκκινο, κι ο πατέρας μου έδειξε πώς, χτυπώντας την μ' ένα μικρό ατσάλινο σφυρί, μπορούσα να της δίνω σχεδόν ό,τι σχήμα ήθελα. Κι όταν είδε ότι βαρέθηκα, τη βουτήξαμε στη λεκάνη με το κρύο νερό για να επιστρέψει στην αρχική της μορφή.

Την τρίτη βραδιά, ο πατέρας έδειχνε πιο ενθουσιασμένος από ποτέ. Θα με σύστηνε στον καλύτερό του φίλο, τον σίδηρο. Για να κάνει πιο δραματική τη στιγμή, έβγαλε τη χρυσή βέρα του και μου την έδειξε. «Βλέπεις πώς γυαλίζει ο χρυσός;» με ρώτησε πριν συνεχίσει: «Οι άνθρωποι πάντα έπεφταν θύματα της λάμψης του. Δεν καταλαβαίνουν ότι δεν έχει τίποτα το ιδιαίτερο, πέραν μιας ρηχής ομορφιάς». Αν ήθελα, ήταν έτοιμος –μου

είπε— να κάνουμε με τη βέρα του ό,τι και με την μπρούντζινη ράβδο, ώστε να διαπιστώσω ότι τίποτα το ενδιαφέρον δε θα συνέβαινε. Ανακουφισμένος που απάντησα αρνητικά, πέρασε στο επόμενο πείραμά μας.

Κρατώντας στο δεξί του χέρι ένα κομμάτι ορυκτού σιδήρου που έμοιαζε με αδιάφορη πέτρα, και κοιτώντας το όπως ο Άμλετ κοιτάζει το κρανίο του Γιόρικ, μου μίλησε με τη φωνή μαθητευόμενου τραγωδού: «Αν πραγματικά ψάχνεις τη μαγεία στην ύλη», είπε βαρύγδουπα, «τη βρήκες εδώ. Στον σίδηρο, τον Μάγο των Υλικών!» Αμέσως προχώρησε στην απόδειξη του ισχυρισμού του αρπάζοντας ένα σιδερένιο ραβδί που θα το υπέβαλλε στο ίδιο βασανιστήριο στο οποίο, την προηγούμενη βραδιά, υποβάλαμε εκείνη την μπρούντζινη ράβδο. Με δυο σημαντικές διαφορές.

Προτού θερμάνουμε το σιδερένιο ραβδί, μου έδωσε την ευκαιρία να χτυπήσω με το σφυρί την άκρη του, για να βεβαιωθώ ότι ήταν μαλακό και σχεδόν το ίδιο εύπλαστο όσο ο χαλκός. Αφού το βάλουμε στο τζάκι, μ' ένα μικρό φουσερό φουντώσαμε τις φλόγες, μέχρι που το ραβδί πυρακτώθηκε τόσο που το αμυδρά φωτισμένο σαλόνι πήρε πορφυρή θωριά. Όταν το βγάλαμε από το τζάκι, με το μικρό σφυρί διαμορφώσαμε την κατακόκκινη άκρη του σε κάτι που, στα αγορίστικά μου μάτια, έμοιαζε με σπαθί. Βουτώντας το στο κρύο νερό κάναμε τον σίδηρο να σφυρίζει σαν να θριαμβολογούσε. «Καημένε Πολύφημε!» παρατήρησε μυστηριωδώς ο πατέρας.

«Θέρμανέ το ξανά», με παρότρυνε. Έβαλα το ραβδί

ξανά στη φωτιά. «Αυτή τη φορά βούτηξέ το στο νερό πριν πυρακτωθεί», πρότεινε. Ενθουσιασμένος από το σίδερο που όταν άγγιζε το νερό σφύριζε σαν αγριεμένο φίδι, χάρηκα που επαναλάβαμε τη διαδικασία της «βαφής», όπως την αποκαλούν οι μεταλλουργοί, τρεις ή τέσσερις φορές. Προτού προλάβω καλά καλά να θαυμάσω το νέο μου σπαθί, ο πατέρας ανακοίνωνε ότι είχε φτάσει η στιγμή της αλήθειας. «Σήκωσε το σφυρί και χτύπα με όλη σου τη δύναμη την άκρη του σπαθιού σου», με διέταξε.

«Μα, δε θέλω να το χαλάσω», διαμαρτυρήθηκα.

«Κάν' το, θα δεις», μου απάντησε, προσθέτοντας: «Μη λυπηθείς τη δύναμή σου!»

Δεν τη λυπήθηκα. Το σφυρί χτύπησε την άκρη του σπαθιού και αναπήδησε αμέσως πίσω. Το χτύπησα ξανά και ξανά. Δεν έκανε καμία διαφορά. Το σπαθί μου είχε γίνει αλώβητο. Σκληρό.

Η εισαγωγή ενός παιδιού στον ιστορικό υλισμό

Ο πατέρας δεν μπορούσε να συγκρατηθεί. Αυτό που είχα δει, εξήγησε, δεν ήταν απλώς μια Μεγάλη Μετάβαση (όπως με τον κασσίτερο που, απλώς, έλιωσε), αλλά μια Μεγάλη Μεταμόρφωση. Πράγματι, ο χαλκός είχε διευκολύνει την απόδρασή μας, ως ανθρωπότητας, από την προϊστορία: η ικανότητά του να κραματοποιείται με αρσενικό και κασσίτερο, κι έτσι να γίνεται σκληρός μπρούντζος, έδωσε στους Μεσοποταμίτες, τους

Αιγύπτιους και τους Αχαιούς νέες τεχνολογίες, συμπεριλαμβανομένων νέων αρότρων, τσεκουριών και αρδευτικών συστημάτων, επιτρέποντάς τους τελικά να παραγάγουν τα μεγάλα γεωργικά πλεονάσματα που χρηματοδότησαν την κατασκευή υπέροχων ναών και δολοφονικών στρατών. Όμως, για να επιταχυνθεί η Ιστορία αρκετά ώστε να επέλθει αυτό που σήμερα ονομάζουμε «πολιτισμός», η ανθρωπότητα χρειαζόταν κάτι πολύ πιο σκληρό ακόμα κι από τον μπρούντζο. Χρειαζόταν τα άροτρά της, τα σφυριά της και οι μεταλλικές κατασκευές της να έχουν τη σκληρότητα της άκρης του σιδερένιου σπαθιού μου. Χρειαζόταν να μάθει το κόλπο που είδα εκείνο το βράδυ στο σαλόνι μας: Πώς να μετατρέψεις το μαλακό σίδηρο σε σκληρό ατσάλι πυρακτώνοντάς το πρώτα και κατόπιν βαπτίζοντάς το, ή «βάφοντάς» το, σε κρύο νερό.

Οι κοινωνίες της Εποχής του Χαλκού που δεν έμαθαν πώς να «βάφουν» τον σίδηρο χάθηκαν, επέμεινε ο πατέρας. Τα σπαθιά των σιδερόφρακτων εχθρών τους διαπερνούσαν τις μπρούντζινες ασπίδες τους, τα άροτρά τους δύσκολα καλλιεργούσαν τα λιγότερο εύφορα εδάφη, τα μεταλλικά στηρίγματα που συγκρατούσαν τα φράγματα και τους ναούς τους ήταν πολύ αδύναμα για να ικανοποιήσουν τις φιλοδοξίες των πιο καινοτόμων αρχιτεκτόνων τους. Αντίθετα, οι κοινωνίες που ενστερνίστηκαν την τεχνολογία, την τέχνη του «ατσαλώματος» του σιδήρου, ευημερούσαν στα χωράφια, κυριαρχούσαν στα πεδία των μαχών, στη θάλασσα, στο εμπόριο, στις τέχνες. Η μαγεία του σιδήρου θεμελίωσε τον νέο ρόλο

της τεχνολογίας ως κινητήριας δύναμης που οδήγησε στον πολιτισμό και στα μνημειώδη εγκλήματα του.

Για να μην αμφιβάλλω για την πολιτιστική σημασία του μικρού μας πειράματος –και της έλευσης της Εποχής του Σιδήρου–, την επόμενη μέρα ο πατέρας μου εξήγησε την προηγούμενη αναφορά του στον «καημένο τον Πολύφημο», τον μονόφθαλμο γίγαντα που, σύμφωνα με τον Όμηρο, έκλεισε τον Οδυσσέα και τους άνδρες του σε μια σπηλιά για να τους καταβροχθίσει με την ησυχία του έναν έναν. Για να το σκάσουν, ο Οδυσσέας περίμενε να αποκοιμηθεί ο μεθυσμένος Πολύφημος, πυράκτωσε την άκρη ενός ξύλινου παλουκιού στην ανοιχτή φωτιά της σπηλιάς και, με τη βοήθεια των συντρόφων του, το έχωσε στο μοναδικό μάτι του Πολύφημου. «Θυμάσαι τον ήχο του σίδερου που σφύριζε;» με ρώτησε. «Λοιπόν, ο Όμηρος πρέπει να εντυπωσιάστηκε εξίσου από αυτόν, αν κρίνουμε από τον στίχο της Οδύσσειας που αποτυπώνει τη σκληρή στιγμή»:

*Πώς ο χαλκιάς, σκεπάρνι θέλοντας να βάψει
για πελέκι,
πυρό σε κρύο νερό το βούτηξε, και τούτο
τσιτσιρίζει,
τι αυτό είναι που όλη του τη δύναμη στο σίδηρο
θα δώσει:
όμοια το μάτι του τσιτσιρίζε τρογύρα στο παλούκι.¹*

Ο Οδυσσέας και οι σύγχρονοί του προηγήθηκαν της Εποχής του Σιδήρου και δεν μπορούσαν να γνωρίζουν

πως το αγωνιώδες σφύριγμα του πυρακτωμένου σιδήρου μέσα στο νερό συμβόλιζε κάποια, ιστορικής σημασίας, μοριακή σκλήρυνση. Όμως ο Όμηρος, που έζησε μερικούς αιώνες μετά τον Τρωικό Πόλεμο, ήταν παιδί της Εποχής του Σιδήρου, κι έτσι ενηλικιώθηκε εν μέσω της τεχνολογικής και κοινωνικής επανάστασης που είχε επιφέρει ο χάλυβας. Και για να μη νομίσω ότι ο Όμηρος ήταν εξαίρεση, ο πατέρας μου παρέθεσε ως άλλο ένα παράδειγμα της διαρκούς επίδρασης της μαγείας του σιδήρου κάτι που έγραψε ο Σοφοκλής τέσσερις αιώνες αργότερα: την αναφορά του Αθηναίου τραγωδού σε μια ψυχή ως «σκληρυμένη σαν βυθισμένο σίδηρο».

Η προϊστορία, συνόψισε ο πατέρας, έδωσε τη θέση της στην Ιστορία όταν ο χαλκός εκτόπισε τα λίθινα εργαλεία και όπλα. Μόλις ο μπρούντζος διαδόθηκε ευρέως μετά το 4000 π.Χ., ισχυροί πολιτισμοί αναδύθηκαν στη Μεσοποταμία, την Αίγυπτο, την Κίνα, την Ινδία, την Κρήτη, τις Μυκήνες και αλλού. Αλλά, ακόμα, η Ιστορία μετρούσε σε χιλιετίες. Για να μετράει σε αιώνες, έπρεπε να ανακαλύψουμε τη μαγεία του σιδήρου. Μόλις η Εποχή του Σιδήρου πήρε μπρος, γύρω στον 9ο αιώνα π.Χ., τρεις διαφορετικές και αξιοσημείωτες εποχές ακολούθησαν η μία την άλλη μέσα σε όχι περισσότερους από επτά αιώνες: η Γεωμετρική, η Κλασική κι η Ελληνιστική Εποχή.

Από τις ταχύτητες σαλιγκαριού της Εποχής του Χαλκού, η ανθρωπότητα πέρασε στις ταχύτατες εξελίξεις της Εποχής του Σιδήρου. Παρ' όλα αυτά, για μεγάλο χρονικό διάστημα, η παραγωγή χάλυβα και ατσαλιού

παρέμενε πολύ δύσκολη και, γι' αυτό, ακριβή. Ακόμη και μετά τη Βιομηχανική Επανάσταση, τα πρώτα ατμόπλοια ήταν κυρίως ξύλινα, με τον χάλυβα να παρέχει μόνο τα βασικά εξαρτήματα (λέβητα, καμινάδα, συνδέσμους, αρθρώσεις). Κάπου εδώ κάνει την εμφάνισή του ένας άλλος από τους μεγάλους ήρωες του πατέρα μου, ο Χένρυ Μπέσσεμερ, ο οποίος εφηύρε μια φτηνή μέθοδο παραγωγής μεγάλων ποσοτήτων χάλυβα (εμφυσώντας πεπιεσμένο αέρα μέσα στον λιωμένο χυτοσίδηρο, ώστε να καούν οι ανθρακούχες «ακαθαρσίες» του σιδήρου). Τότε ήταν που, πάντα σύμφωνα με τον πατέρα, η Ιστορία επιταχύνθηκε, κινούμενη με ταχύτητες με τις οποίες είμαστε εξοικειωμένοι σήμερα. Σε συνδυασμό με την τιθάσευση του ηλεκτρομαγνητισμού, την οποία οφείλουμε σ' έναν άλλο βικτωριανό, τον Τζέιμς Μάξγουελ, η τεχνική του Μπέσσεμερ μας έδωσε τη Δεύτερη Βιομηχανική Επανάσταση από το 1870 και μετά – με όλα τα θαύματα και τις δυστυχίες που τη συνόδευαν.

Κοιτάζοντας πίσω σε εκείνες τις χειμωνιάτικες νύχτες του 1966 και των αρχών του 1967 –προτού πέσουμε στο βαθύ σκοτάδι της επερχόμενης επταετίας–, είμαι πλέον βέβαιος, ότι τότε, μπροστά στο τζάκι του σπιτιού στη Ναϊάδων, εισήχθηκα, χωρίς να το ξέρω, στον ιστορικό υλισμό – στη μέθοδο κατανόησης της Ιστορίας ως μιας συνεχούς λούπας ανατροφοδότησης μεταξύ, αφενός, του τρόπου με τον οποίο οι άνθρωποι μετασχηματίζουμε την ύλη και, αφετέρου, του τρόπου με τον οποίο η σχέση κι οι κοινωνικές μας σχέσεις μετασχηματίζονται ως αποτέλεσμα. Ευτυχώς, ο ιστορικός υλισμός του πατέρα

ήταν αδογματίστος κι ο ενθουσιασμός του για την τεχνολογία μετριαζόταν από συνετές δόσεις ανησυχίας για την άπειρη ικανότητα της ανθρωπότητας να τα κάνει θάλασσα, να μετατρέπει τη θαυματουργή τεχνολογία της σε κοχλάζουσα κόλαση.

Ο σίδηρος, όπως όλες οι επαναστατικές τεχνολογίες, είχε επιταχύνει την Ιστορία. Αλλά προς ποια κατεύθυνση; Για ποιον σκοπό; Και τι επίδραση είχε σε εμάς; Όπως εξήγησε ο πατέρας, από την αρχή της Εποχής του Σιδήρου υπήρχαν εκείνοι που προέβλεπαν τις τραγικές συνέπειές της. Ο Ησίοδος συνέθεσε την ποίησή του περίπου την ίδια εποχή με τον Όμηρο. Τα Έργα και Ημέραι του κατάφεραν να δαμάσουν τον ενθουσιασμό του πατέρα για τον σίδηρο και, γενικότερα, για την τεχνολογία:

Μακάρι να μην έπρεπε να ζήσω ανάμεσα στους ανθρώπους της Πέμπτης Εποχής [σημ.: της Εποχής του Σιδήρου], αλλά είτε να είχα πεθάνει νωρίτερα είτε να είχα γεννηθεί αργότερα. Γιατί πρόκειται πραγματικά για μια γενιά από σίδηρο που δεν αναπαύεται ποτέ από τον κόπο και τη θλίψη την ημέρα ή από το θανατικό τη νύχτα ... Και, παρά το καλό που αναμειγνύεται με τα κακά τους ... [αυτή η γενιά] δε θα γνωρίσει καμία εύνοια για εκείνους που κρατούν τον όρκο τους ή για τους δίκαιους ή για τους καλούς ... η ισχύς θα έχει το δίκιο με το μέρος της ... οι κακοί θα βλάψουν τους άξιους ... πικρές θλίψεις θα μείνουν για εμάς τους θνητούς, και δε θα υπάρχει αρωγή ενάντια στο κακό. [174-200]